

КОЛОНІЗАЦІЯ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАПОРІЖЖЯ В ЧАСИ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЯ (XIX – 80-ТІ РР. XX СТ.)

Акцентується увага на історіографії української колонізації Запоріжжя в часи кошового отамана Петра Калнишевського. Підкреслюється, що в дослідженнях XIX – початку XX ст. чільне місце відводиться господарській діяльності П. Калнишевського, яка спрямовувалась на економічний розвиток Запорозької Січі, в основу якої покладалось заселення козацького краю, що увійшло в історіографію як «політика колонізації».

Колонізацію та економічний розвиток Запоріжжя в період отаманування П. Калнишевського вивчали в XIX ст. А. Скальковський, П. Єфименко, Ф. Ніколайчик, Г. Надхін, Д. Багалій, Д. Яворницький. У своїх дослідженнях вони зазначали, що основною метою колонізаторської політики було забезпечення економічної незалежності Війська Запорозького від Російської імперії.

Уперше термін «колонізація» щодо політики П. Калнишевського вжито Ф. Ніколайчиком. Історик Д. Багалій вперше в історіографії розглянув запорожців як безпосередніх учасників колонізації Півдня України, визначивши їх роль у цьому процесі. Дослідник, пишучи про етнічний склад населення регіону, наголошував, що його більшість була українською. Домінуючим типом господарства на Запоріжжі в другій половині XVIII ст., за його переконанням, залишався український. Новаторським у працях Д. Багалія є включення Донбасу до загальної історії регіону Півдня України.

Наукові доробки XIX ст. із деякими доповненнями лягли в основу праць істориків пізнішого періоду. Так, подібну оцінку колонізаторської політики зустрічаємо в розвідках дослідників першої половини XX ст. – В. Біднова, Л. Падалки, А. Каценка, М. Аркаса, І. Крип'якевича.

Наукові праці істориків радянської доби, пропущені через решето тогочасної цензури, спрочено і викривлено пояснювали події, пов'язані з Запорозькою Січчю та кошовим отаманом П. Калнишевським. Хоча у дослідженнях О. Апанович, К. Гуслистого, М. Слабченка, В. Грекова, М. Кириченка, В. Голобуцького знаходимо важливі матеріали з соціально-економічної історії Запоріжжя в часи П. Калнишевського, характеристики етапів колонізації земель Запорозької Січі, де підкреслюється основна роль українського селянського і козацького населення в освоєнні Степу. Науковці стверджують, що запорожські поселення були заходами П. Калнишевського державного значення й несли на собі ще й сліди «культурної колонізації». Радянський історик В. Кабузан, з посиланнями на архіви, переконливо довів, що населення Півдня в період, який досліджується, складалося переважно з етнічних українців. Основні форми ведення господарства на Запоріжжі в період Нової Січі, господарську діяльність П. Калнишевського дослідив В. Голобуцький. Радянська історіографія була затиснута ідеологічними лецатами і питання колонізації та економічного розвитку Запоріжжя в часи П. Калнишевського висвітлювались переважно на догоду тогочасній марксистсько-ленінській методології.

Ключові слова: колонізація, економічний розвиток, господарська діяльність, Запоріжжя, Південь України, П. Калнишевський, історіографія.

Запорозька Січ протягом кількох десятиріч впливала на суспільно-політичне життя всієї України. Вона стала національним символом українського народу, феноменом вітчизняної історії. Козацтво як неповторне, самобутнє явище відзначалося не лише своєю воїнською звитягою, а й конструктивною та прогресивною соціально-економічною діяльністю. В середині XVIII ст. активізувалася стихійна українська колонізація на теренах Запоріжжя.

Чільне місце в історичній літературі посідає господарська діяльність П. Калнишевського, спрямована на економічний розвиток Запорозької Січі, в основу якої було покладено заселен-

ня козацького краю, що увійшло в історіографію як «політика колонізації».

Це питання в XIX ст. вивчали такі історики, як А. Скальковський, П. Єфименко, Ф. Ніколайчик, Д. Багалій. У своїх працях дослідники зазначали, що основною метою колонізаторської політики було забезпечення економічної незалежності Війська Запорозького від Російської імперії.

А. Скальковському в «Історії Нової Січі...» (за життя витримала три видання – 1841, 1846, 1885–1886 рр.), за твердженням Г. Швидько, фактично вдалося написати «військово-політичну історію Запорозької Січі і пов'язані

з нею питання боротьби запорожців за свої землі проти натиску царизму, внутрішні незгоди в їх середовищі, викликані різними факторами об'єктивного і суб'єктивного порядку», показати «взаємодію між природним середовищем і характером господарства, яке склалося у Подніпров'ї, між ступенем колонізації і історичною місією козацтва, характером існуючого на Запоріжжі устрою» [31, с. 16]. А. Скальковський, наголошуючи на значимості землеробства на Запоріжжі, стверджує, що «сама громада, походючи від руської крові, була колонією народу землеробського» [27, с. 143]. Заселення степів Запорозьких, як пише автор, проходило по річці Орелі й нижче Самари. Щодо господарства, то найбільше виділялись Самарська, Кодацька, Орільська та Протовчанська паланки: «Там було й хліборобство, й інші галузі справжнього господарства» [27, с. 143].

Історик П. Єфименко писав: «знаючи, що недостаток в хліборобстві був основною причиною тієї залежності, в якій перебувало військо від царського жалування, він (П. Калнишевський. – Г.К.) всі зусилля спрямував на збільшення кількості сіл, хуторів та зимівників, вимагаючи, щоб нові поселенці неодмінно орали землю і сіяли жито» [12, с. 408]. Збільшення населення відбувалося за рахунок переселенців з Нової Сербії, Польщі і Буджака, для яких відводилась територія Кодацької паланки. Зі статті дізнаємось, що П. Калнишевський у 1755 і 1758 рр. у складі депутації перебував у Санкт-Петербурзі, де відстоював право запорозьких козаків на їхні землі, проти розширення сербських і новосербських поселень.

Уперше термін «колонізація» щодо політики П. Калнишевського було вжито в кінці XIX ст. Ф. Ніколайчиком. Розглядаючи проблему заселення вільних територій, автор виникнення численних населених пунктів відносив саме до заслуг П. Калнишевського. За словами дослідника, «найчудовіший запорозький ватажок», «людина з військовими доблестями», «спритний дипломат, обдарований адміністратор», кошовий отаман «посилено займався колонізацією Запоріжжя» [31, с. 250]. При ньому з'являлись не лише нові зимівники, хутори, а й цілі села. Як наголошує Ф. Ніколайчик, на запорозькі землі «народ ішов з України руської і польської, з Молдавії, з Новосербських поселень і навіть з татарського Буджака» [31, с. 250].

З пафосом описуючи славні сторінки історії запорозьких козаків, Г. Надхін підкреслює, що саме вони «першими заселили пустирі Новоросійські зимівниками, хуторами, селами,

містечками, які перетворились потім у міста. Запорозькі першими кинули багатоплідне зерно в благодатну тутешню землю, яка годувала хлібом всю Європу» [22, с. 67].

Найважливішою проблемою творчості Д. Багалія стала історія колонізації. Вчений, надаючи історії колонізації першорядну роль в історичному процесі, був близький до американського дослідника Ф. Тернера, який пояснював особливостями колонізації історичну спадщину своєї країни. На думку В. Кравченка та Н. Швайби, саме Д.І. Багалій зумів здійснити одну з перших спроб концептуалізації історії Півдня України й створити загальну схему її історичного розвитку [20, с. 5].

Д. Багалій чітко вказав на необхідність дослідження колонізації Запоріжжя: «Вивчення питання колонізації має першочергове значення для істориків» [25, с. 1]. Специфіка історії краю, на думку історика, полягала у темпах колонізаційного процесу, у вражаючих результатах самої колонізації, а також участь у ній різних народів, але «головні контингенти його давала Україна» [1, с. 54].

Вперше в історіографії Д. Багалій розглядає запорожців як безпосередніх учасників колонізації Півдня, намагаючись визначити їх роль у цьому процесі. Автор переконливо стверджує, що «першими колоністами Новоросійських степів стали запорозькі козаки» [18, с. 20]. Розвиваючи думку далі, історик пише, що «поряд з військовою метою... – Запоріжжя переслідувало й інше завдання – колонізацію раніше пустинного краю; якщо раніше домінувала перша мета, то потім все більшого значення набувала друга... Остання Нова Січ досягла в цьому плані найбільших успіхів» [18, с. 23–24]. Саме запорожці підготували підґрунтя для швидкого заселення краю в другій половині XVIII ст., ведучи боротьбу з татарами, приймаючи переселенців із Гетьманщини, перетворюючи зимівники на слободи [1, с. 92, 95].

Пишучи про етнічний склад населення, Д. Багалій припускав, що його більшість була українською (малоросійською) [1, с. 467]. Історик обґрунтував тезу, що саме запорожці заклали основи мирної колонізації в краї та продовжували колонізувати ці землі й після знищення Запорозької Січі 1775 р., залишаючись помітною складовою частиною процесу вільної народної колонізації [1, с. 91]. Науковець припустив, що запорожці самі були спроможні заселити більшість земель «вольностей», якби їх не віддали іншим. Іноземну колонізацію він розглядав окремо, як характерну особливість колонізації Новоросії в цілому [1, с. 167].

Домінуючим типом господарства на Запорозжжі в другій половині XVIII ст., на думку вченого, залишався український (малоросійський) [1, с. 515]. Розвиток матеріальної культури він ототожнював із розвитком землеробства в краї.

Новаторським елементом книги Д. Багалія можна вважати включення Донбасу до загальної історії регіону Півдня України, хоча він не знайшов належної оцінки до сьогодення [1, с. 68–72].

Д. Багалій у наукових працях пише не лише про Січ-фортецю, й про те, що у XVIII ст. там було торгове містечко, де купці «за дешево купували у козаків здобутки їх рибальства, мисливства та здобич од «луплення» стад і дуже дорого продавали товари, необхідні для козаків» [18, с. 58]. Оскільки Січ займала невелику територію, тому значна частина її населення мусила виходити на вольності, – на зимівники, де вони зайнялися промислами і свою продукцію привозили на Січ. Д. Багалій скрупульозно описує значимість бджільництва, полювання, скотарства як трьох «найважливіших промислів запорожців» [18, с. 59]. Скотарство XVIII ст. він називає «основою індивідуального багатства, джерелом для накопичення грошей» [18, с. 60]. І подає це на прикладі останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, який продав овець на величезну на той час (дата не називається. – Г.К.) суму в 28 тис. крб. Дослідник також наводить дані (правда, без посилань на джерело) за 1769 р., коли татари у ході свого нападу «захопили у кошового отамана 600 коней, у Колпака 1200 овець, 127 коней і 300 голів рогатої худоби; у військового писаря Глоби 4000 овець і 130 волів; у козака Дудника 250 коней і 70 волів; у козака Рудя 5010 овець і 6 волів; у козака Горюхи 2000 овець і 6 коней; у козака Абрама 200 коней і 50 волів, і це не зруйнувало остаточно їх господарство» [18, с. 60]. Д. Багалій, описуючи різні форми господарства запорозької старшини, подає важливу статистику про кількість козаків, найманих робітників, селян-хліборобів у зимівниках. Зокрема, у 12 зимівниках Самарської паланки козаків було 1546 чоловік, наймитів – 1801; у зимівниках (не називається їх чисельність. – Г.К.) Личківської паланки – відповідно 54 і 412 чоловік. Тобто, в Самарській паланці на 1,5 господарів припадало 1,8 наймитів, а в Личківській – наймитів було в 7,6 разів більше, ніж хазяїв, що говорить про них, як господарства найманої праці [18, с. 60].

Історик, знову ж таки на прикладі П. Калнишевського, наводить дані про поширення купівлі нерухомого майна, позику грошей під заставу зимівника.

Пишучи про постійний ріст чисельності зимівників (на 1766 р. називається їх кількість у 4000), Д. Багалій наголошує на перетворення господарств з часом у хліборобські. На прикладі Самарської, Кодацької, Орільської і Протовчанської паланок він розкриває масштаби хліборобських господарств, хлібної торгівлі, грошових прибутків.

Окремо йде мова про торговельні шляхи і ринки збуту продукції. На Запорозжжі виділяє сухопутну і морську, закордонну і внутрішню торгівлю. Наголошується на домінуючій ролі грошей у товарному обміні запорожців, що спонукало російський уряд заборонити вивіз в Крим і Туреччину срібної і золотої монети.

Повертаючись знов і знов до господарської діяльності П. Калнишевського, Д. Багалій неодноразово наголошує на «особистому зайнятті справами» отаманом [18, с. 65]. Описуючи результати господарювання кошового, історик, фактично повторює опубліковані раніше матеріали Д. Яворницького та А. Скальковського. Це і дані про наявність великої рогатої худоби та коней у господарствах отамана, їх продаж, отримані від нього кошти [18, с. 85].

Ліквідацію Запорозької Січі автор називає давно спланованими колоніальними намірами Російської імперії з метою знищення економічної самостійності Запорозжжя, розширення своєї території за рахунок освоєних запорожцями земель, втілення державної централізації з поміщицько-кріпацькою системою соціальних відносин, «знищення українського конкурента» [18, с. 65].

Відомий історик козаччини Д. Яворницький, даючи відповідь на питання про причини ліквідації Запорозької Січі, наводить текст маніфесту імператриці Катерини II: «Заводя собственное хлѣбопашество, расторгали они (запорозькі козаки – Г.К.) тѣмъ самое основаніе зависимости ихъ отъ престола нашего и помышляли, конечно, составить изъ себя, посреди отечества, область, совершенно независимую, подъ собственнымъ своимъ неистовымъ управленіемъ...» [11, с. 4]. Далі вказується, що запорожці, користуючись своїми землями, «довольно уже и преуспѣли», приносячи «существенный отъ онаго государству вредъ» [11, с. 4]. Тобто, значні успіхи запорожців у веденні господарства, хліборобстві, економічна незалежність, згідно з маніфестом Катерини II, становили небезпеку для Російської імперії, що й послужило однією з причин ліквідації Запорозької Січі.

В «Історії України», виданій 1886 р. товариством «Просвіта» у Львові, зазначається:

«Спочатку ці землі (запорозькі – Г.К.) лежали пустирем; у безкінечних запорізьких степах водилися табуни диких коней. З часом запорожці стали закликати на свої вільні степи селитися охочих людей. Приходили люди з України, з Волощини, з Польщі; товариство радо їх приймало, наділяло землями, але вимагало щоб вони оселившись орали землю і сіяли жито. Ось так на запорозьких землях поблизу Січі стали заводитися хутори і села» [24, с. 2–3].

Важливим для істориків є документ із архіву В.С. Попова, колишнього секретаря Г.О. Потьомкіна, який зберігався в приватній колекції професора університету св. Володимира О.І. Ставровського. Надрукований він вперше 1882 р. у журналі «Кіевская старина». У ньому наголошується на важливості освоєння козаками запорозьких земель, успіхах у господарюванні. Далі йде мова про «насильницьку нову штучну колонізацію краю Російською імперією», «руйнацію зимівників і відмінно влаштованих господарств» [21, с. 326], захоплення та розкрадання запорозьких земель («гігантського по розмірах запорозького пирога»), які «займали весь простір нинішніх двох губерній херсонської та катеринославської і становили понад десять мільйонів десятин землі» [21, с. 323]. У документі стверджується, що «ситий, балуваний, розпещений Потьомкін, який розпоряджався по своїх примхах долею величезного краю, додумався до неіснуючого грецького проекту, прагнучи переступити всі країни та моря, добратися до Царгорода, відновити давню Візантію і заради своїх фантастичних проєктів він поспішав покінчити із запорожцями, знищуючи історичне їхнє право і значення, одна лише згадка їх про це право перетворюється в тяжкий державний злочин...» [21, с. 325].

В одній із статей «Записок Императорского Одесского общества истории и древностей» [10, с. 283–704] подається чисельність реєстрованих козаків у Коші від 20 січня 1762 р. – 3245 осіб, запорозької військової старшини – 5 (серед неї називається військовий суддя П. Калнишевський), курінних отаманів – 38, священників січової церкви – 10 осіб тощо [10, с. 655]. Важливим джерелом є донесення кошового отамана від 7 січня 1763 р. генерал-губернатору Глебову про захоплення козацьких коней постояльцями з фортеці св. Єлизавети [10, с. 647].

Наукові доробки XIX ст. із деякими доповненнями лягли в основу праць істориків пізнішого періоду. Так, подібну оцінку колонізаторської політики зустрічаємо в розвідках дослідників першої половини XX ст. – В. Біднова, Л. Падалки, А. Каценка, М. Аркаса, І. Крип'якевича та

ін. Зокрема, В. Біднов при висвітленні питання про заселення вольностей Війська Запорозького приходить до висновку, що місце розселення прийшлого народу не обмежувалося лише Кодацькою паланкою, про що свого часу сповіщав П. Єфименко, їм надавались у розпорядження й землі Орільської паланки [2, с. 26].

Л. Падалка високо оцінив політику колонізації, вбачаючи в ній природне перетворення Запоріжжя в нове цивільне суспільство, яке суттєво відрізнялося від воєнної запорозької общини [26, с. 14].

1905 р. у книзі [23] з історії міста Олександрівська (пізніше – Запоріжжя) Я. Новицький ретельно описав будівництво Олександрівської фортеці на землях Війська Запорозького Низового у ході створення російським урядом укріпленої Дніпровської лінії (1770–1806 рр.). Цінність книги полягає в подачі листування (близько трьох десятків листів) між Кошем і отаманом П. Калнишевським, який із старшиною та запорозьким військом протистояли в придніпровських степах турецькому війську, а в цей час (літо 1770 р.) на Запорожжя прибували російські війська, «пригнані з Воронежської губернії 3000 робітників, які на р. Самарі будували редути, копали землянки, заготовляли сіно...» тощо [23, с. 5]. Повідомляється також і про знищення ними ряду запорозьких зимівників.

Наукові праці істориків радянської доби, пропущені через решето тогочасної цензури, спрощено і викривлено пояснювали події, пов'язані із Запорозькою Січчю та кошовим отаманом П. Калнишевським.

Прикладом можуть слугувати праці О. Апанович та К. Гуслистого, В. Голобуцького, опубліковані в другій половині XX ст. Так, за підрахунками О. Апанович та К. Гуслистого, на кінець існування Запорізької Січі на її території існувало близько 4 тис. зимівників. Проте автори не зараховують це до заслуг П. Калнишевського, тоді як із документів і попередніх студій, достеменно відомо, що в ці роки кошовим був П. Калнишевський, який саме й займався активною колонізацією краю. Таке замовчування пояснюється насамперед негативним ставленням до кошового отамана з боку радянської влади. Більш детального змісту в праці набуває проблема особистого господарства П. Калнишевського, причому простежується негативно забарвлене змалювання кошового, як представника заможної верстви населення, яка використовувала працю низів у власних інтересах. Володіючи двома зимівниками та млинами, зазначають історики, кошовий використовував працю посполитих для догляду за ними [8, с. 14].

На відміну від А. Скальковського та Д. Яворницького, які головну увагу в своїх дослідженнях зосередили на політичній історії Запорозької Січі, М. Слабченко зосередився на правовій, соціальній, економічній та адміністративно-територіальній проблематиці. Дослідник ретельно вивчив кошовий архів, який тоді знаходився в Одесі, критично переосмислив праці багатьох попередників (Д. Яворницького, А. Скальковського, Л. Падалки, Ф. Міллера, П. Куліша, М. Грушевського та ін.), з допомогою позитивістської, особливо соціологічної та марксистської методології, ґрунтовно проаналізував зазначені аспекти запорозької історії.

У першому розділі частини першої п'ятого тому циклу монографій вченого [30] аналізується історіографія, з'ясовується проблема походження та ідентифікації запорозького козацтва, заселення Пониззя, окреслюються кордони, подається теоретико-правове обґрунтування державного апарату та механізму держави у Вольностях, міжнародно-правової суб'єктності Коша Січі. Вчений вважав Січ самодостатньою, самостійною державою [30, с. 210]. Під дефініцією «господарство» він розуміє не економіку в чистому вигляді та у вузькому розумінні. Для М. Слабченка господарство – це механізм держави, який складається з апарату управління, примусу й державних підприємств, установ, закладів, що в цілому охоплюють поняття держави у його трактуванні. Соціальні зрушення в середовищі старшини, на думку автора, робили її землевласниками, по духу – дворянами-поміщиками, а їхню владу на Січі – поміщицькою [30, с. 212–213]. Дефініцію «вольності» науковець трактує як волю козаків розпоряджатися землею, встановлювати норми користування нею, права власності, які належали лише козацтву.

У другому розділі досліджується запорозький курінь як головна військово-адміністративна та судова одиниця Січі. За переконанням М. Слабченка, саме курінь започаткував Січ, адже він виник першим і дав поштовх подальшому розвитку самоврядування та державотворення на Запорожжі. Січ у державно-правовому аспекті за формою устрою стала федерацією куренів. Курінь, як «самостійна економічна одиниця», відіграв провідну роль у здійсненні курінними отаманами організації господарства [30, с. 245]. Важливим є розкриття українським істориком і правником проблем походження куренів, їх назв, структури, самоуправління, організації господарства, морально-етичних правил, духовності, культури, психологічно-ментальної спорідненості козаків

тощо. Значне місце відводиться такому «поширеному явищу споріднення запорожців, як побратимство» [30, с. 230–231]. Погоджуємось з твердженням В. Заруби, що «й до сьогодні немає аналогів в історичній літературі за глибиною і широтою аналізу куреня в динаміці його розвитку» [14, с. 362].

У третьому розділі важливим є вивчення еволюції січового товариства, кількості й хронологічної послідовності та назв Січей, кількості куренів у кожній з них. Вражає скрупульозність підходу вченого до характеристики кошового отамана, поля його діяльності. На ряді прикладів історик доводить обрання на цю посаду «одного із дужчих отаманів», «переважно з давніших куренів», «Калнишевського – з Куцівського», «військового осавула до кошівства» [14, с. 271]. На кошового отамана можна було обирати одну особу «скількись разів», «вік при цьому не мав значення» [14, с. 271]. Чим більше відповідав кошовий ідеї батьківства, тим більше було його значення й повага до нього [14, с. 277]. Відштовхуючись від тодішньої марксистської методології, М. Слабченко приходить до «оригінальних» висновків про панування на Січі «мусульманського феодалізму».

Четвертий розділ, який повністю присвячений нормам запорозького права, є корисним нам у контексті висвітлення розвитку приватної власності на Січі XVIII ст. (на землю, майно), натуральної та грошової форми оплати, класифікації злочинів та їх покарань тощо. Акцентується також увага на розвитку «господарчо-індивідуальної власності» на Новій Січі [14, с. 311].

В п'ятому розділі з'ясовуються соціально-правові засади діяльності загальносічової ради функціонування господарства, податкової системи у Вольностях, процес утворення запорозької старшинської еліти, соціально-правова сутність інститутів державного механізму Коша Нової Січі. Детально характеризуються найважливіші види господарської діяльності: скотарство, рибальство, мисливство, бджільництво тощо [14, с. 315–340]. На прикладі «великих підприємств» П. Калнишевського, історик робить висновок про те, що скотарство на Новій Січі було у рази прибутковішим від хліборобства [14, с. 323]. Окремо розкривається соціальний склад населення Запорожжя та його правове становище. Подається опис майна січової старшини, видів сільськогосподарських робіт, умов праці та форм оплати, податків тощо.

У другій частині [29] цінним є розділ, який розкриває історію та етапи колонізації земель

Запорозької Січі, де підкреслюється основна роль українського селянського і козацького населення в освоєнні Степу. Третій розділ відображає соціально-економічний розвиток Вольностей, економічні зрушення у другій половині XVIII ст., склад населення, повинності, побут тощо.

Заслуга М. Слабченка, за словами дослідника його наукової спадщини В. Заруби, полягає в тому, що «на підставі наукового, об'єктивного підходу до проблеми вчений подає виважені оцінки соціально-економічного та юридичного устрою Січі, пропонує власну концепцію минулого Вольностей, періодизацію їх розвитку. Створена М. Слабченком схема вибирає, перш за все, історію державних, юридичних, адміністративних та соціальних аспектів, чого не було у працях попередників, а відтак це був дійсно революційний переворот в історичній та історико-правовій науці» [14, с. 368].

Актуальними є висловлювання М. Слабченка про те, що індивідуальне господарство передбачало економічну свободу, як гарантію самостійності господарювання [28, с. 140]. На думку вченого, економічна свобода була рушійною силою при обігу земель, а хутір – основою господарювання.

В. Греков вказує, що якби не російсько-турецька війна, то Запорізька Січ була б зруйнована раніше, ніж 1775 р.: «...московський уряд, рано чи пізно, але мусів покінчити рахунки з Запорожжям, що енергійно відстоювало й свої автономні права на самоврядування й свої земельні вольності, що заваджали здійснювати урядові плани щодо адміністраційно-економічного устрою Новоросійського краю» [7, с. 209].

Автор подає статистичні дані (правда, без посилок на джерела) щодо кількості зимівників у 4-х запорозьких паланках: у 1755 р. їх було 431, а на час знищення Січі 1775 р. – понад 2000, а саме: на лівому березі Дніпра – 838, на правому – 1178 [7, с. 217]. Йде мова про зимівники, «що рясніли численними отарами овець й табунами коней». В. Греков стверджує, що такий «поміщицький характер господарсько-побутового життя військової старшини особливо гостро визначився саме за Калнишевського з 1760-х років» [7, с. 218]. Знаходимо, що П. Калнишевський мав два великих хутори – на Саксагані й Каменці – з величезними господарствами. Наводяться дані про набіг татарів на Запорожжя у 1769 р. і пограбування майна кошового отамана та крадіжку понад 600 голів коней. Козак Поповичського куреня Ф. Рудь самих овець втратив 5000, козак Канівського куреня Ф. Горюха – до 2000 овець, козак Щербинівського куреня О. Дуд-

ник – 250 коней і 70 волів, козак Величківського куреня А. Абаза – 200 коней і 50 волів. Тут же подаються дані про секвестрування хутірського господарства П. Калнишевського після скасування Січі й інформація про його масштаби: 638 коней, 18 бугаїв, 107 пар волів, 415 корів, 440 голів молодняка, 12 840 овець, 1069 кіз, 96 свиней тощо [7, с. 218]. Цікавими є дані про те, що після згаданого вище татарського набігу, вже через п'ять років писар І. Глоба мав 253 коней, 7272 вівці, 579 одиниць товару.

Серед позитивів у діяльності П. Калнишевського В. Греков називає його господарський хист, бажання оживити «аграрний рух на Запорожжі», «залюднити запорозькі порожні землі шляхом збільшення сіл, хуторів і зимівників, ... переманювання чужинців і передачу їм земельних наділів у Кодацькій паланці» [7, с. 221]. Автор пише, що «кмітливий і практичний розум Калнишевського завбачав, як відомо, надійний засіб боротьби з хизацькою Москвою та з її таємним, зрадливим заміром щодо Запорожжя» [7, с. 218]. Авторитет П. Калнишевського він підкріплює неодноразовими, в тому числі й від 22 грудня 1767 р., клопотаннями запорозького війська на ім'я київського генерал-губернатора Ф. Воейкова про дозвіл обрати своїм кошовим отаманом, де перераховуються його заслуги, здобутки та подається виразна характеристика діяльності.

Професор Є. Загорівський у науковій розвідці [13], що побачила світ 1927 р., зосереджується на питанні відстоювання запорожцями митних пільг при веденні ними внутрішньої та зовнішньої торгівлі (депутації до російського уряду, письмові скарги, звернення; діяльності запорозької старшини щодо цілковитого скасування мита з місцевих товарів тощо). Науковець прийшов до висновку, що російська фіскальна політика була направлена на обмеження економічної самостійності Запорожжя [13, с. 808].

Н. Полонська-Василенко, яка у 1931 р. була науковою співробітницею Української Академії наук, проаналізувала праці XVIII ст. з історії Запорозької Січі [3]. Серед них «История о казаках запорожских» С. Мишецького, «Летописное повествование о Малой России» О. Рігельмана, «Известие о казаках запорожских» Г. Міллера, розділ про Запорожжя «Истории Малой России» Д. Бантиш-Каменського. Порівнявши видання С. Мишецького та Г. Міллера, історик прийшла до висновку, що останній «не тільки використав працю першого як історичне джерело, а мало не все оповідання Мишецького переписав, позбавив його прийнятної в автора

систематичності» [3, с. 816]. Пізніше Д. Бантиш-Каменський «мало не весь відділ, присвячений Запорозжю списав у Міллера» [3, с. 818]. О. Рігельман також «списав все, що малює побут Запорозжя, його політичний устрій, соціальний лад», «списав у Мишецького більшу частину свого оповідання, присвяченого Запорозжю» [3, с. 822], а решту, що додав, «взяв таки у Міллера» [3, с. 823]. Підсумовуючи, історик робить висновок: «за єдине першоджерело з історії Запорозжя XVIII століття можна брати лише працю С. Мишецького» [3, с. 824].

Певний інтерес (якщо ще й врахувати дату виходу 1931 р.) для нас становить книга М. Кириченка [17], що комплексно розкриває соціально-політичний устрій Запоріжжя. У передмові автор зазначив, що ця книга «з'явилась у наслідок нашої праці на семінарі кафедри історії України Інституту Марксизму-ленінізму» (Український інститут марксизму-ленінізму (1922–1931) у Харкові. – Г.К.) [17, с. 3].

М. Кириченко, з'ясовуючи мету поїздки запорозької депутації 1767 р. до Петербурга, вказує на її вимоги: 1) підтвердження прав і стародавніх вольностей Війська Запорозького, наданих ще від королів польських і князів литовських; 2) повернення Війську Запорозькому земель, захоплених Донським Військом, Новою Сербією, Слов'яно-Сербією і Новоросійськими полками; 3) зруйнування фортець і редутив (Старо-Самарський, Ново-Січовий, Кам'янський, Біркутський, Микитин, Козацький та Єлисаветин) і повернення земель запорозцям; 5) вивести із запорозьких земель всі команди й виділи російських військ і пікінерських [17, с. 37]. Дослідник наголошує, що запорозьке керівництво намагалось мирними, дипломатичними методами протидіяти російському наступу на Запорозжя.

На думку М. Кириченка, саме в другій половині XVIII ст. відбулися кардинальні зміни в запорозькому житті. Запорозжя більше сконсолідувалось, змінились соціальні взаємини. Причиною цього був перехід на нові форми господарських засад запорозького господарства [17, с. 45]. Автор критикує А. Скальковського, який, з одного боку, не побачив на Запорозжжі приватної власності, а з іншого, стверджує «про панів, які були власниками землі»; цим самим вносячи плутанину в дане питання [17, с. 48]. Історик погоджується з висловлюваннями російського військового інженера С. Мишецького, який на сторінках «Истории о козаках запорожских» (1847) не лише визнавав приватну власність на землю в запорозців, а й вказував на її глибоке коріння та великі розміри [17, с. 49]. Науко-

вець переконаний, що власність на Запорозжжі XVIII ст. мала глибокий ґрунт і носила публічно-правовий характер. Приватна власність була основою запорозького господарства [17, с. 50].

Аналізуючи історіографію форм землеволодіння на Запорозжжі другої половини XVIII ст., М. Кириченко вказує на «державну власність на тутешні землі, де осідали займанщики, які згодом закріпляли їх у приватну власність, а слідом за вільною займанщиною потяглася роздача земель у приватну власність запорозьким урядом» [17, с. 63].

Автор подає детальний опис «отаманського маєтку П. Калнишевського», який базується виключно на працях А. Скальковського, М. Слабченка, Д. Яворницького [17, с. 99].

Науковець розкриває суть політики російського уряду щодо Запорозької Січі: «Царська камарилья почула близьку загрозу, а для того вона ближче підсунула до Запоріжжя експериментально вже не раз випробуваний історичний рецепт, що називають його московською демагогією. Поділяй і пануй – такою була російська політика щодо всіх своїх сусідів» [17, с. 103]. М. Кириченко пише: «У Петербурзі хвилювалися, побоювалися, економічного зросту Калнишевського, бо Калнишевських на Січі було багато» [17, с. 101]. Саме в часи Нової Січі «запорозьке сільське господарство було високо товарним, високоприбутковим» [17, с. 74].

Як наголошує М. Кириченко, «з вільнонайманою працею на Запоріжжі розвивався новий тип сільського господарства. Він за своїм виробничим характером був схожий на суто буржуазне господарство українського степу..., воно було передумовою розвитку американського типу сільського господарства. Фермерський тип господарства в українському степу зародився ще до приходу німецького колоніста і бере свій початок з запорізького зимівника, з його вільнонайманою працею... В Запорозьких Вольностях за хліборобство брався вільний селянин, а тому тут розвиток виробничих відносин йшов скоріше, ніж там, де кріпацтво гальмувало буржуазний розвиток сільського господарства» [17, с. 125].

М. Кириченко підкреслює, що колосальне значення в справі зміцнення Запорозжя, з господарського й політичного погляду, відіграло заселення Запорозьких Вольностей, яке особливо активно проводив спритний кошовий П. Калнишевський, добре усвідомлюючи роль колонізації, й тому жваво взявся проводити її в життя [17, с. 139]. Запорозькі поселення були заходами П. Калнишевського державного значення й несли на собі сліди «культурної

колонізації» (будівництво церков, розвиток шкільної освіти) [17, с. 142]. Серед цілого ряду переконливих прикладів, які наводить автор, що підтверджують високий відсоток письменних запорожців, важливим є посилання на документ за 1763 р., з якого дізнаємось про курінних отаманів, які «дали кошевому расписку... тогда на 13 неграмотныхъ в одномъ курене оказалось 15 грамотныхъ». Чи, наприклад, в 1779 р. під час присяги російському цареві «изъ 69 человекъ, принесшихъ присягу, 37 оказалось грамотныхъ и 32 неграмотныхъ» [17, с. 143].

М. Кириченко неодноразово стверджує «про суто буржуазний характер запорозького господарства, в основі якого лежали товарно-промислові підприємства зимівничанського козацтва» та «експортно-імпортна торгівля» [17, с. 80]. На думку науковця, було б невірно «заперечувати і наявність на Запоріжжі не лише великої (типу Калнишевського, Білецького, Іваненка, Тарана, Гаркуші), а й середньої торгової буржуазії» [17, с. 101].

В. Дядиченко у дусі тодішньої радянської методології розкриває соціально-економічний розвиток Запорозької Січі 60–70-х рр. XVIII ст., який, за його твердженням, характеризувався загостренням класових суперечностей [9, с. 41]. Головна його теза: старшина і багате козацтво, як пануючий клас, посилюючи гноблення, широко використовували у своїх господарствах працю козаків і селян, примушуючи їх відбувати різні натуральні повинності [9, с. 41]. Його висновок: за рахунок визиску і поневолення народних мас, запорозька старшина наживала величезні багатства. Для переконливості автор наводить дані опису майна кошового отамана П. Калнишевського та військового писаря І. Глоби.

Радянський історик В. Кабузан у науковій розвідці [15] торкається початкового періоду в заселенні запорозьких земель, коли приплив населення був найбільший, коли заснована переважна частина населених пунктів, коли державна колонізація відсунулась на другий план. У цей час край ставав обжитим з розвинутим землеробством і тваринництвом. За твердженням автора, «все це робилося без скільки-небудь серйозної допомоги царської адміністрації» [15, с. 45].

На початку статті В. Кабузан подає історіографічний вступ, де бігло згадує праці А. Скальковського, Д. Багалія, О. Дружиніна, Ф. Макар'євського зі скупими відомостями про освоєння земель запорозькими козаками. Детально простежує хід заселення цього регіону на основі архівних матеріалів Центрального державного архіву давніх актів у Москві, які опра-

цював у 1960-х рр. Матеріали є важливими, адже вони базуються на основі перепису населення на території земель колишнього Війська Запорозького в 1775 р., проведеного одразу ж після ліквідації самостійності Запорозької Січі. Дослідник зазначає, що за даними, зібраними начальниками військових команд у період ліквідації Січі, «все її населення (козаки неодружені і сімейні, селяни і т.д.) становило 59637 чол. (38845 душ чоловічої статі і 20792 жіночої) [15, с. 38]. Історик також наводить дані про те, що на території земель правого боку Дніпра, які ввійшли до Новоросійської губернії «було взято на облік 23063 душ обох статей (17117 душ чоловічої і 5946 душ жіночої статі), у 18 селах і 763 зимівниках», а на території лівого боку Дніпра, яка ввійшла до складу Азовської губернії, було взято на облік 21728 душ чоловічої і 14846 жіночої статі, разом 36574 душ, у 127 селах і 838 зимівниках [15, с. 38]. Автор підкреслює, що загальну кількість населення Запорозжя, обчислену військовими командами, слід визнати трохи заниженою. Та й А. Скальковський і Д. Яворницький визначали населення Запорозжя на середину 1775 р. у 100 тис. осіб. Провівши власні ретельні розрахунки, В. Кабузан називає найбільш вірогідну цифру – «близько 72 тис. осіб обох статей» [15, с. 39].

В монографії науковця В. Кабузана [16], попри її марксистсько-ленінські теоретико-методологічні засади та інші вади тодішньої радянської історіографії, на великому фактичному матеріалі (в основному архівному) прослідковується процес заселення та господарського освоєння Новоросії, акцентується увага на її колонізації переважно вихідцями з Лівобережної України (Полтавської та Чернігівської губерній), що й визначило переважання українців у цьому регіоні [16, с. 4]. Виявлені автором матеріали доводять, що в Новоросії швидше, ніж в інших районах імперії, розвивались буржуазні відносини. Автор з'ясовує основні зміни в чисельності, становому та етнічному складі населення в зв'язку з міграційними та асиміляційними процесами, а також природним приростом.

Важливими є дані, насамперед, з посиланнями на архіви, які показують, що населення Новоросії в період, який досліджується, складалося переважно з етнічних українців.

У 1857 р. українці становили більше половини населення Новоросії, тоді як росіяни склали лише 7,63% [16, с. 267]. Історик наводить сотні даних про чисельність населення регіону, з яких видно, що всюди домінували по кількості українці. Наприклад, у 1763 р. на території майбутнього Бахмутського повіту

Катеринославської губернії українці склали 75,41%, а росіяни – 4,72% від усього населення краю [16, с. 256]. Як пише В. Кабузан, «кидається у вічі ріст питомої ваги українців, у той час чисельність російського населення зменшилася навіть в абсолютних цифрах (з 536 до 361 душі ч.с.)» [16, с. 256]. У Донецькому повіті цього ж року українці склали – 65,12%, молдавани – 26,77 %, на долю «інших етнічних компонентів» (у т.ч. і росіян – Г.К.) припадало 8,11% населення [16, с. 257]. У Єлизаветградській провінції в 1775 р. на долю українців припадало 64,94%, молдаван – 18,47%, росіян – 13,42% [16, с. 257] та ін. Автор подає цікаві дані про появу в другій половині XVIII ст. нових поселень на землях колишнього Війська Запорозького (Катеринославському, Херсонському, Новомосковському, Олександрівському, Ростовському та Павлоградському повітах) і наводить дані про 487 нових поселень. За нашими підрахунками, В. Кабузан понад 50 разів наголошує на «вирішальній ролі в заселенні Новоросії українців» [16, с. 9, 111, 123, 247, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 263, 266, 268 та ін.]. Хоча в книзі і не подаються матеріали безпосередньо про господарський розвиток заселених земель, але видання є цінним у плані з'ясування чисельності населення, його етнічного складу, що прислужилося при вивченні соціально-економічного розвитку регіону.

Історик окремих розділ книги присвячує історіографії теми та характеристики джерел [16, с. 5–48]. Він характеризує праці представників «дворянсько-буржуазної» (А. Скальковського, Д. Багалія, О. Клауса, Г. Писаревського, С. Станіславського, М. Державіна, Д. Яворницького) та радянської (В. Япунського, Н. Полонської-Василенко, І. Койфмана, В. Голобуцького, С. Марецького, М. Сергієвського, В. Покшишевського, О. Дружиніної, О. Коцієвського) історіографії.

Вагомий внесок у дослідження історії Запорозької Січі часів П. Калнишевського зробив В. Голобуцький. Наукова спадщина історика становить понад 200 праць. Серед них важливе місце займає трилогія з історії козацтва: «Чорноморское казачество» (1956), «Запорожское казачество» (1957), «Запорозька Січ в останні часи свого існування, 1734–1775» (1961).

Цінність монографії В. Голобуцького «Чорноморское казачество» [5], в основу якої покладено поглиблений варіант докторської дисертації, полягає у фундаментальності та масштабі джерельної бази, в акцентуванні значної частини уваги на соціально-економічному факторі. У контексті проблеми,

що розглядається нами, важливим є перший розділ книги, який присвячений соціально-економічному розвитку земель Запорозького війська другої половини XVIII ст. Його параграфи подають важливу інформацію про запорозьке козацтво в період Нової Січі, землеволодіння, зимівники і слободи, соціальний склад втікачів на Запоріжжя, соціальне становище запорозької сіроми, землеробство, скотарство, промисли, ремесло, торгівлю тощо. Науковець акцентує увагу на відсутності кріпацтва на Запоріжжі, особливостях господарського розвитку регіону.

У книзі «Запорожское казачество» [4] В. Голобуцький детально зупиняється на зимівнику (хуторі) козацької старшини – основній формі ведення господарства на Запоріжжі в період Нової Січі. Історик акцентує увагу на їх чисельності, особливостях господарювання, використанні найманих робітників. Ретельно розглядається розвиток землеробства, садівництва, рибальства, бджільництва тощо.

У монографії «Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775» [6] серед інших В. Голобуцький з'ясовує й питання господарської діяльності П. Калнишевського. Дослідник подає опис зимівників, розміру та характеру господарств, особливостей землеволодіння й землекористування, грошового обігу. Значна увага приділяється розвитку скотарства, землеробства й різних промислів. Історик наголошує на зв'язку господарств з ринком (внутрішнім і зовнішнім), характері соціальних відносин у самому зимівнику, техніці землеробства на Запоріжжі. Окремо йде мова про наступ Росії на козацькі вольності, захоплення запорозьких земель тощо.

Детальна характеристика дослідницької спадщини В. Голобуцького подається нами в статті «Наукові студії В.О. Голобуцького про господарську діяльність запорозьців періоду Нової Січі (1734–1775)» [19].

Ведучи мову про праці В. Голобуцького, ми не повинні забувати про те, як влучно написав С. Юсов, що « історик творив у рамках «прокрустового ложа» тоталітарного ідеологічного монізму, що суттєво позначалося на його працях. В них наявні типові для радянської історіографії хиби як-то: замовчування (або тенденційна інтерпретація) ряду процесів, явищ, фактів, котрі не відповідали комуністичним методологічним ідеологемам; висування на перший план процесів і подій, що не мали важливого значення для історичного процесу, але підносилися комуністичною ідеологією на рівень кардинальних (наприклад,

споконвічне прагнення українців до «возз'єднання» з росіянами; класові антагонізми) тощо [33, с. 300].

В. Голобуцький став провідним радянським істориком-козакознавцем, інтерпретатором історії козаччини в УРСР. Погоджуємось з висновками С. Юсова про те, що науковець, захищаючи українську складову в офіційному образі історії України, вдавався до тактичної мімікрії, камуфляжу, приховування поглядів. Наукові студії В. Голобуцького з козацької історії мають не лише науково-практичне, а й суспільно-громадське значення. Трилогія вченого, за твердженням сучасних історіографів, відіграла важливу роль у формуванні суспільного погляду на унікальність, самобутність, окремішність козацької історії українського народу.

Отже, історіографія XIX – початку XX ст. значну увагу приділяла українській колонізації та економічному піднесенню Запоріжжя в часи кошового отамана Петра Калнишевського. Дослідники наголошували, що тогочасна колонізаторська політика була спрямована на забезпечення економічної незалежності Війська Запорозького від Російської імперії. Наукові праці істориків радянської доби переважно спрощено і викривлено, часто сфальшовано, пояснювали події періоду Нової Січі та віхи біографії П. Калнишевського. Хоча в деяких із них знаходимо важливі матеріали з соціально-економічної історії Запоріжжя в період отаманування П. Калнишевського, характеристики етапів колонізації земель Півдня України, де підкреслюється основна роль українського чинника в їх освоєнні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 5. – Ч. II. Заселення Полудневої України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її господарства і культурного розвитку. З додатками Н.Д. Полонської-Василенко. – Х. : Вид-во НУА, 2008. – 552 с.
2. Бедновъ В. Послѣдній кошевой Запорожья. П. Ив. Кальнишевській / В. Бедновъ. – Б.м., 1903. – 32 с.
3. Василенкова-Полонська Н.Д. Історики Запорожжя XVIII ст. / Н.Д. Василенкова-Полонська // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядеятих роковин наукової діяльності. – К. : З друкарні УАН, 1927. – № 51. – С. 811–824.
4. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество / В.А. Голобуцкий. – К. : Госполитиздат УССР, 1957. – 462 с.
5. Голобуцкий В.А. Черноморское казачество / В.А. Голобуцкий. – К. : Изд-во АН УССР, 1956. – 415 с.
6. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775 / В.О. Голобуцький. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 414 с.
7. Греков В. Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. / В. Греков // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Кн. XI. – С. 209.
8. Гуслистий К. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу / К. Гуслистий, О. Апанович. – К. : Держполітвидав УРСР, 1954. – 88 с.
9. Дядиченко В. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII–XVIII ст. – К. : Держполітвидав УРСР, 1954. – 52 с.
10. Дѣла, касающіяся запорожцевъ, съ 1715–1774 г. // Записки Императорскаго Одесскаго общества исторіи и древностей. – Одесса : Тип. А. Шульца, 1886. – Т. 14. – С. 283–704.
11. Эварницкій Д.И. Послѣдній кошевой атаманъ Петръ Ивановичъ Калнишевскій / Д.И. Эварницкій. – Новочеркасскъ : Типографія А.А. Карасева, 1887. – 16 с.
12. Ефименко П.С. Калнишевскій, послѣдній кошевой Запорожской Сѣчи, 1691–1803 / П.С. Ефименко // Русская Старина. – 1875. Ноябрь. – Кн. XIV. – 420 с.
13. Загоровський Є.О. Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі / Є.О. Загоровський // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядеятих роковин наукової діяльності. – К. : З друкарні УАН, 1927. – № 51. – С. 806–810.
14. Заруба В. Історик держави і права України академік М.Є. Слабченко (1882–1952): Монографія / В. Заруба. – Дніпропетровськ : ПП «Ліра ЛТД», 2004. – 456 с.
15. Кабузан В. Заселення і освоєння земель запорозького козацтва в 1775–1782 рр. / В. Кабузан // Архіви України. – 1969. – № 3. – С. 37–45.
16. Кабузан В.М. Заселение Новороссии / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 1976. – 306 с.
17. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя) / М. Кириченко. – Харків; Дніпропетровське: ДВОУ вид-во «Пролетар», 1931. – 172 с.
18. Колонизация Новороссійскаго края и первые шаги его по пути культуры. Историческій этюдъ Д.И. Багалѣя. – К. : Типогр. Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1889. – 120 с.

19. Коцур Г.Г. Наукові студії В.О. Голобуцького про господарську діяльність запорожців періоду Нової Січі (1734–1775) / Г.Г. Коцур // Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). – 2015. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/index.html>
20. Кравченко В.В. «Заселення Полудневої України» Д.І. Багалія та Н.Д. Полонської-Василенко / В.В. Кравченко, Н.І. Швайба // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. / Д.І. Багалій. – Т. 5. – Ч. II. Заселення Полудневої України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її господарства і культурного розвитку. З додатками Н.Д. Полонської-Василенко. – Х. : Вид-во НУА, 2008. – С. 4–20.
21. Матеріали для історії б. Запорожжя // Київская старина. – 1882. Март. – № 8. – С. 322–337.
22. Надхинь Г. Память о Запорожѣ и о послѣднихъ дняхъ Запорожской Сѣчи / Г. Надхинь. – М. : Въ Университет. типогр. Катковъ, 1877. – 69 с.
23. Новицкій Я.П. История города Александровска (Екатеринославской губ.) въ связи съ исторіей возникновенія крѣпостей Днѣпровской линіи 1770–1806 гг. / Я.П. Новицкій. – Екатеринославъ: Типогр. Губернскаго Земства, 1905. – 176 с.
24. Одовецъ К. Петро Кальнишевскій, останній кошовий отаманъ «Сѣчи Запорожской» / К. Одовецъ // Історія України за часоів Петра Великого и Катерины II. – Львовъ: Выдане товариства «Просвѣта», 1886. – 33 с.
25. Очерки изъ исторіи колонизации степной окраины Московскаго государства. Изслѣдование Д.И. Багалѣя. – М. : Въ Университет. типогр. М. Катковъ, 1887. – 616 с.
26. Падалка Л. О старинномъ Покровскомъ храмѣ козацкой поры и его строителѣ, кошевомъ низового запорожскаго войска, Петрѣ Калнышѣ / Л. Падалка. – Полтава : Электрич. типогр. Г.И. Маркевича, 1908. – 36 с.
27. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А.О. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.
28. Слабченко М.Е. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях / М.Е. Слабченко. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1922. – Т. 1. Землевладение и формы сельскаго хозяйства. – 222 с.
29. Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей (Організація народнаго господарства України від Хмельниччини до світової війни) / М.Є. Слабченко. – Т. 5. – Вип. 2 // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права ВУАН. – К., 1929. Вип. 6. – С. 159–252 (Збірник соціально-економічнаго відділу ВУАН. – № 18).
30. Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січи Запорозької / Організація народнаго господарства / М.Є. Слабченко. – Т. 5. – Вип. 1 // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права ВУАН. – К., 1927. – Вип. III. – С. 203–340 (Збірник соціально-економічнаго відділу ВУАН. – № 12).
31. О. Н. Родина Калнишевскаго / Н. О. // Київская старина. – 1892. Май. – Т. XXVII. – С. 249–277.
32. Швидько Г.К. А.О. Скальковський та його «Історія Нової Січі...» / Г.К. Швидько // Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А.О. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 3–16.
33. Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993): життя, наукова і педагогічна діяльність / С. Юсов. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2011. – 336 с.

© Галина Коцур
(Київ)

КОЛОНИЗАЦИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЗАПОРОЖЬЯ ВРЕМЕН ПЕТРА КАЛНЫШЕВСКОГО: ИСТОРИОГРАФИЯ (XIX – 80-Е ГГ. XX ВВ.)

Акцентируется внимание на историографии украинской колонизации Запорожья во времена кошевого атамана Петра Калнышевского. Подчеркивается, что в исследованиях XIX – начала XX вв. большое внимание отводится хозяйственной деятельности П. Калнышевского, направленной на экономическое развитие Запорожской Сечи, в основу которой возлагалось заселения казачьего края и вошло в историографию как «политика колонизации». Колонизацию и экономическое развитие Запорожья в период атамана П. Калнышевского изучали в XIX в. А. Скальковский, П. Ефименко, Ф. Николайчик, Г. Надхин, Д. Багалей, Д. Яворницкий. В своих исследованиях они отмечали, что основной целью колонизаторской политики было обеспечение экономической независимости Войска Запорожского от Российской империи. Впервые термин «колонизация» относительно политики П. Калнышевского использовал Ф. Николайчик. Историк Д. Багалей впервые в историографии рассмотрел запорожцев как непосредственных участников колонизации Юга Украины, определив

их роль в этом процессе. Исследователь, описывая этнический состав населения региона, отмечал, что его большинство были украинцами. Доминирующим типом хозяйства в Запорожье во второй половине XVIII в., по его убеждению, оставался украинский. Новаторским в трудах Д. Багалея является включение Донбасса к общей истории региона Юга Украины.

Научные труды XIX в. с некоторыми дополнениями легли в основу изучений историков более позднего периода. Так, подобную оценку колонизаторской политики встречаем в работах исследователей первой половины XX в. – В. Биднова, Л. Падалки, А. Кащенко, Н. Аркаса, И. Крипякевича. Научные труды историков советской эпохи, пропущенные сквозь сито тогдашней цензуры, упрощенно и искаженно объясняли события, связанные с Запорожской Сечью и кошевым атаманом П. Калнышевским. Хотя в исследованиях Е. Апанович, К. Гуслистого, М. Слабченко, В. Грекова, М. Кириченко, В. Голобуцкого находим важные материалы по социально-экономической истории Запорожья времен П. Калнышевского, характеристики этапов колонизации земель Запорожской Сечи, где подчеркивается основная роль украинского крестьянского и казачьего населения в освоении Степи. Ученые утверждают, что запорожские поселения были действиями П. Калнышевского государственного значения и несли на себе еще и следы «культурной колонизации». Советский историк В. Кабузан, со ссылками на архивы, убедительно доказал, что население Юга в исследуемый период, состояло преимущественно из этнических украинцев. Основные формы ведения хозяйства на Запорожье в период Новой Сечи, хозяйственную деятельность П. Калнышевского исследовал В. Голобуцкий. Советская историография была зажата идеологическими тисками и вопрос колонизации и экономического развития Запорожья во времена П. Калнышевского освещались преимущественно в угоду тогдашней марксистско-ленинской методологии.

Ключевые слова: колонизация, экономическое развитие, хозяйственная деятельность, Запорожье, Юг Украины, П. Калнышевский, историография.

© Halyna Kotsur
(Kyiv)

COLONIZATION AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF ZAPORIZHZHIA IN TIMES OF PETRO KALNYSHEVSKY: HISTORIOGRAPHY (XIX – 80 YEARS OF XX CENTURY)

Attention is focused on Ukrainian historiography in the time of colonization of Zaporozhzhia in times of Petro Kalnyshevsky. It is emphasized, that in studies of XIX–XX century the prominent place in economic activity was given to P. Kalnyshevsky, this activity was aimed at economic development of Sich, which laid the basis for the settlement of Cossack land, that was included in historiography as the «politics of colonization».

Colonization and economic development of Zaporizhzhia during the government of P. Kalnyshevsky was explored in the nineteenth century by A. Skalkovsky, P. Efyomenko, F. Nikolaichyk, G. Nadhin, D. Bahaliy, D. Yavornytsky. In their studies, they noted that the main purpose of the colonialist policy was to ensure the economic independence of the Cossack Army from the Russian Empire.

For the first time the term «colonization» for the policy of P. Kalnyshevsky was used by F. Nikolaichyk. The historian D. Bahaliy was the first one, who considered the Cossacks in his historiography as direct participants in the colonization of South Ukraine, defining their role in this process. The researcher, writing about the ethnic composition of the region, stressed that it was most Ukrainian. The dominant type of economy in Zaporizhzhia, in the second half of the XVIII century, to his point of view, remained Ukrainian type. The inclusion of the Donbas region to the total history of southern Ukraine was the innovation in the writings of D. Bahaliy.

The research portfolio of nineteenth century, with some additions, formed the basis of the works of historians later period. Thus, similar assessment had the researchers, who discovered colonialist policy in the first half of the twentieth century. - V. Bidnov, L. Padalka, A. Kaschenko, M. Huslysty, M. Arkas, I. Krypyakevych.

The historians of the Soviet era made proceedings, that were filtered through the sieve of contemporary censorship, they explained the events connected with Zaporozka Sich and ataman P. Kalnyshevsky simplified and distorted. Although in studies of A. Apanovych, K. Huslysty, M. Slabchenko, V. Grekov, M. Kyrychenko, V. Golobutsky, we can find important material of social and economic history in the times of P. Kalnyshevsky, specifications stages of colonization lands Zaporozka Sich, which emphasizes the fundamental role of Ukrainian Cossack and Ukrainian peasant population in the exploration of steppe. The scientists claim, that Cossacks settlement were measures of national importance and had traces of «cultural colonization». Soviet historian V. Kabuzan, linked to archives, has convincingly proved, that the population of the South, in a period that he was studied, was consisted mainly of ethnic Ukrainian. The main forms of farming in Zaporizhzhia during the New Sich and economic activity of P. Kalnyshevsky was

explored by V. Golobutsky. The soviet historiography was pushed out by the ideological vise, and issues of colonization and economic development Zaporizhzhia, in times of Kalnyshevsky, were highlighted mostly in favor of the then Marxist-Leninist methodology.

Keywords: colonization, economic development, economic activity, Zaporizhzhia, South Ukraine, P. Kalnyshevsky, historiography.

До редакції надійшла 18.12.2015.

УДК 94(477.46) “18”

© Ольга Скус
(Умань)

КОНФЕСІЙНА ПАЛІТРА УМАНЩИНИ В ХІХ СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

У статті розкриваються особливості, структура та репрезентативність основних груп джерел з історії співіснування конфесійних осередків Уманщини в ХІХ ст. Зроблено акцент на тому, що основу джерельної бази обраної теми є неопубліковані матеріали з державних архівів України та музеїв. Запропоновано класифікацію джерел в залежності від форми викладу, цільового призначення, місця зберігання тощо. Охарактеризовано окремі групи документів з точки зору їх інформативності з наведенням конкретних прикладів з історії релігійних громад в регіоні. Звернено увагу на важливості використання в дослідженнях із подібної проблематики матеріалів періодичної преси, статистичних довідників та пам'ятних книг як частини джерел особового походження. Проаналізовано діяльність російської імперської влади, яка ліквідувала структурну організацію уніатської церкви, послабила соціально-економічне римо-католиків та суспільно-політичне становище іудеїв Уманщини, при цьому всіляко підтримувало і утверджувало Православну Церкву на Уманщині. Зроблено висновок про важливість дослідження історії релігійних осередків Уманщини та репрезентативність джерельної бази даної наукової проблеми.

Ключові слова: акти, джерела, книги, трансформація, конфесія, церква, костели, синагоги, православні, католики, греко-католики, іудеї, хасидизм.

На сучасному етапі конфесійний чинник набуває дедалі більшого значення в українському державотворенні та формуванні цивілізованого і гідного українського суспільства. Це, таким чином, зумовлює актуальність дослідження місця та ролі релігійних громад в конфесійних трансформаціях на Уманщині в ХІХ ст. Адже саме в цей період своїм корінням входять як формування загальної релігійної панорами в регіоні, так і проблеми міжконфесійних і міжетнічних взаємин. Реалізація цього завдання є неможливою без ґрунтовного переосмислення усього історичного шляху українського народу, відображення історичних реалій в наявних джерелах, їх публікації та використання у вітчизняній історіографії.

Документи, які відтворюють історію конфесійних осередків Уманського повіту Київської губернії в 1793–1917 рр. є досить розпорошеними.

Джерельною базою даної наукової проблеми дослідження є матеріали, що зберігаються в архівних установах, опубліковані матеріали (офіційні документи царського уряду, місцевої влади, законодавчі акти, збірники документів, статистичні матеріали, адрес-календарі, періодична преса, публіцистика). Джерела з історії

конфесійного життя Уманщини виявлені у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДАК України), Державного архіву Київської області (ДАКО), Інституту рукопису НБУ імені В. Вернадського (ІР НБУ) та Уманського краєзнавчого музею (УКМ).

Зважаючи на малодослідженість теми і те, що вона належить до кола наукових проблем загальноукраїнського та регіонального рівнів, автор намагалася вивчити та використати максимальну кількість архівних матеріалів.

Уся джерельна база проблематики дослідження представлена такими групами:

1. Законодавчі (нормативні) акти опубліковані у Повному зібранні законів Російської імперії (2 та 3 збірки) та окремими томами, царські укази;

2. Діловодна документація. Основні положення роботи підкріплені саме цими документами, які умовно поділено на документацію центральних урядових установ, місцевих органів влади та звітну документацію. Документи створювалися у процесі функціонування таких установ, як Синод, Сенат, канцелярії військових та цивільних генерал-губернаторів, канцелярії київського митрополита, консисторій,